

הביאה הכפולה של אליהו – בזמן המשיח ובזמן גוג

חיים מיליקובסקי

המסורות על אליהו ב"סדר עולם"

עוד לפני הדין במסורות על אליהו, על המשיח ועל גוג, המובאות בדברי סדר עולם בפרק י"ז, ראוי לומר שאין לצפות שבספרות חז"ל תימצא גישה אחידה וקבועה לנושאים האלה. אמונות ודעות על אודות העתיד, הגאולה והמשיח, וכן על אודות העולם הבא ואחרית הימים, מעצם טיבן אינן מוצקות ובנקל הן מתפתחות ומשתנות; הוסף לכך שבספרות חז"ל מובאות דעותיהם של מאות חכמים שחיו במשך עשרות דורות, והעורכים של ספרות חז"ל לסוגיה לא ראו להם מטרה לקרבן זו לזו ולהאחידן. אף שהתוכן הרעיוני קבוע – אמונה בביאת המשיח, בבניין בית המקדש בעתיד ובתחיית המתים – ההבדלים בין המקורות והמסורות רב למדי והסתירות ביניהן מרובות מאוד. על אליהו נאמרו ב"סדר עולם" הרברים הבאים:

אחזיהו בן אחאב מלך שנתים.
ובשנה השניה לאחזיהו ניגנז אליהו ואינו נראה עד שיבוא משיח,
ובימות המשיח נראה וניגנז שינית ואינו נראה עד שיבא גוג,
ועכשו הוא כותב מעשה כל הדורות כולן.¹

בקטע קצר זה, העוסק בגניזתו של אליהו ובשובו, מופיעות חמש מסורות הדורשות דיון, כדלהלן: א – אליהו יבוא פעמיים; ב – הקשר בין אליהו למשיח; ג – הקשר בין אליהו למלחמת גוג; ד – מלחמת גוג היא ממאורעות אחרית הימים; ה – ימות המשיח יקדימו את אחרית הימים.

* מאמר זה הוא פרק מספרי על סדר עולם (בדפוס).

הסכימות של הגאולה בדברי חז"ל

תחילה² יש לברר את הגישה העקרונית של סדר עולם כלפי הגאולה, ובייחוד כלפי העתיד המשיח ואחרית הימים והקשר בין השניים. המונח "עתיד משיחי" מכונן לעתיד הקשור למנהיג שיביא גאולה לישראל ולא דווקא לתקופה מסוימת אחת שיבוא בה המושיע או למאורעות מסוימים שיהיו כרוכים בבואו. יש דעות המשייכות את העתיד המשיחי לחיזיון כללי של אחרית הימים, אחרי בריאת "שמים חדשים וארץ חדשה" (ישעיהו סה יז), אך דעות אחרות עשויות להדגיש ש"אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכות בלבד", כדברי שמואל (סנהדרין צט ע"א ועוד).³

המושג "אחרית הימים" משמש, בדומה לביטוי היווני eschaton,⁴ ומובנו התקופה שהעולם יגיע בה לקיצו: העולם הזה ייגמר ועולם חדש ייבנה. תחילתו של העולם הבא⁵ רצופה מאורעות מיוחדים של נסים ונפלאות, ועל האנושות יעברו אסונות ומלחמות קשים מאוד. בין מאורעות "אחרית הימים" יהיו תחיית המתים, מלחמת גוג ויום הדין הגדול של העולם.⁶

2 הדיון הבא אינו כסדר הרשימה.

3 ראה את מאמרו של משה דוד הר, "משיחיות מדינית ומשיחיות אסכולוגית קוסמית בדברי חז"ל", תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 331-346, ואת הספרות הרשומה שם. חלקו השני של המאמר עוסק במשיחיות לבדה, אך החלק הראשון עוסק במכלול רעיונות על גאולה ואסכולוגיה. אפשר לחלוק על כמה פרטי דברים שחר הביא בסיכומו להיסטוריה של רעיונות הגאולה במהלך תקופת הבית השני. לדעת הר, האסכולוגיה הקוסמית-אפוקליפטית לא נודעה רוב ימי בית שני והתפתחה בהדרגה עד לכלל שלמות גמורה בהשקפותיהם של בני כת מדברי יהודה. ואולם דומה שאל לנו לחפש קו ישר של התפתחות כרונולוגית, ודעות השונות לגמרי זו מזו עשויות להימצא בזמן אחד בקרב קבוצות נבדלות. מצד אחד פרקים בזכריה ובמלאכי קרובים מאוד לאסכולוגיה קוסמית-אפוקליפטית, ומצד אחר ברבות ממגילות מדבר יהודה רעיונות אלו אינם מתבטאים באופן מיוחד. מלבד הביבליוגרפיה שהביא הר במאמרו (עמ' 332) כדאי לעיין בסיכומים של מור ומובינקל שעדיין יפים – ראה: G.F. Moore, *Judaism in the First Centuries of the Common Era*, 2, New York 1971, pp. 323-395; S. Mowinckel, *He That Cometh*, Oxford 1959, pp. 125-154, 261-279. כיועין אינני עומד כאן על ההנגדה החביבה כל כך על חוקרים רבים שאינם מבני ברית (כגון מור, עמ' 374) בין הגאולה הכלל-עולמית ובין הגאולה הפרטית. ברור שבעניין זה היו כמה דעות בימי הבית השני, המשנה והתלמוד, ואולם מקורות רבים משלבים את שתי הגישות יחד, ולכן אין זו הנגדה מהותית ועקרונית בין שתי גישות מנוגדות.

4 לעניין המילה היוונית המקורית ראה בריונו של קיטל: G. Kittel, "eschaton", *Theological Dictionary of the New Testament*, ed. G. Kittel & G.W. Bromily, 2, Grand Rapids 1964, pp. 697-698.

5 ביועין אני משתמש במונח "העולם הבא" הנפוץ בספרות חז"ל וכמובנו הרווח אצל חז"ל, וראה במאמרי "גיהנום ופושעי ישראל על פי 'סדר עולם'", תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 322 הע' 42.

6 הביטוי "אחרית הימים" קשור מטבעו למאורעות מיוחדים. ועל-טבעיים העתידים להתחולל בעולם. אמנם מצד ההיגיון גאולה בעתיד שאין לאחריה כל גאולה נוספת עשויה לבוא בדרך טבעית בלי

כאמור, אין ניגוד עקרוני בין העתיד המשיחי ובין העתיד של אחרית הימים, ובימי הבית השני, בימי המשנה והתלמוד ובימי הביניים, רווחו גישות שקשרו את שניהם יחד: סוף העולם הזה קשור לביאת המשיח.⁷ מקורות אחרים קושרים את בוא המשיח אל

התערבותם של גורמים על-טבעיים (אך אין לראות באמונות כאלה חלק מתורת "אחרית הימים"). אם ימים מסוימים הם האחרונים, ודאי שאחריהם לא יתנהלו עוד הימים כרגיל. ברם, רגיל השימוש הלא מדויק בביטויים כמו "אחרית הימים" או eschatology כאשר דנים בכל גאולה שלעתיד לבוא. אצל חוקרי הברית החדשה התפתחו מתוך צורכיהם התאולוגיים כמה משמעויות ל"אחרית הימים", הנוטלות ממנה את ההתייחסות לעתיד ולשינויים במעשה בראשית. התפתחות סמנטית מוודה זו באוצר המונחים והמושגים של חוקרי הברית החדשה נובעת מהכרתם שהברית החדשה גורסת שישו האמין בבואו המידי של ה"eschaton" אלא שה"eschaton" לא בא, ומסקנתם היתה אפוא שהנצרות היום היא חלק מה"eschaton". במאמר חשוב הנסן דן בדעה שתכנית ה' לגאולה מתקיימות לא באמצעות מהלכי העולם הטבעי אלא באמצעות שבירת העולם הטבעי ויצירת עולם חדש, והוא קורא למכלול הרעיונות האלה על אחרית הימים "אסכולוגיה אפוקליפטית" – ראה: P.D. Hanson, "Apocalypticism", *The Interpreters' Dictionary of the Bible: Supplement Vol.*, New York 1976, pp. 29-30. לדעתי, רעיון שבירת העולם הטבעי ויצירת עולם חדש טמון במילה אסכולוגיה עצמה, ובכל זאת התואר "אפוקליפטי" מרגיש את הפן העל-טבעי של סוף העולם המוכר

כך, לדוגמה, באחד החלקים הקדומים של ספר חנוך (צ טז-לח): הדמות המשיחית תבוא אחרי יום דין הגדול ובניית ירושלים החדשה. בצוואת יהודה (פרקים כד-כה) תחיית המתים קשורה לבוא המשיח והניצחון הסופי של עם ה'. (הולנדר ודה יונג בפירוטם לצוואת טוענים שקטע זה בודאי נתחבר בידי נוצרי – ראה: H.W. Hollander & M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs*: A Commentary (SVTP, VIII), Leiden 1985, p. 63. לדעתי, הוכחותיהם אינן משכנעות, ואין בפרקים אלו השפעה נוצרית). בזמורי שלמה (יו כא-מו) תקופת משיח בן דוד היא ימי מלכות ה', ואת נצחון ה' יביאו לא צבאו של בן דוד ולא כלי זין אלא ה' לבדו ינצח, ומדגש שם שלמשיח יהיו כוחות על-טבעיים. לעניין כולו ראה את סקירתו של שירר (E. Schürer), *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, revised and edited by G. Vermes & F. Millar, 2, Edinburgh 1973-1987, pp. 497ff. ואת מאמרו הקצר והמאלף של סמית' (M. Smith), "What is Implied by the Variety of Messianic Figures?", *JBL* 78 (1959), pp. 66-72 שהערתי על סמית' להלן, הע' 11. בספרות חז"ל יש מסורות הרואות בימות המשיח את ימי אחרית הימים, אך הן מעטות, והדעה הרווחת במחשבת חז"ל מכדילה בין ימות המשיח ובין אחרית הימים: נדירות פחות הן המסורות הגורסות שבימות המשיח יתרחשו מאורעות על-טבעיים. תיחנן מאוד מערכת מחשבתית שיהיו בה שתי תקופות של עתיד – ימות המשיח והעולם הבא – אשר את בואן ילזו מאורעות על-טבעיים. לפיכך מאורעות על-טבעיים בהקשר משיחי אינם מעידים שביאת המשיח נקשרת לאחרית הימים. במסכת חגיגה די ע"א ר' עקיבא אומר שאחד הכיסאות בשמים הנזכרים בספר דניאל (ז ט) נועד לאלהים והאחר לדוד, ונראה שביסוד המסורת הזאת עומדת הדעה שלמשיח יהיו כוחות על-טבעיים מובהקים, וההקשר בספר דניאל אולי מעיד שמדובר באחרית הימים. וראה גם את הקטע בסוכה נב ע"א, המספר על משיח בן דוד שלא ימות, ואת המקורות הרשומים בהערות שלהלן. קלויזנר מייחד פרק שלם למסורות בספרות חז"ל, שלדבריו מפרטות שינויים בביראה בימות המשיח – ראה: J. Klausner, *The Messianic Idea in Israel*, New York 1955, pp. 502-517; ואלם ברבים מהמקורות שהביא לעניין זה המשיח אינו נזכר במפורש. קלויזנר נשען על הנחתו שהזכרת דברים גשמיים כגון אוכל, בוראי מציינת את ימות המשיח ולא את העולם הבא, אלא שאין הנחתו מתקבלת כל עיקר, ועיין בשתי ההערות הבאות.

מאורעות שברך כלל זמנם בסוף העולם הזה, מאורעות כגון מלחמת גוג⁸ ותחיית המתים.⁹ ייתכן שמקורות אלו מעידים על גמישות שתוצאתה העברת מאורעות מתקופה אחת בעתיד, העולם הבא, לתקופה אחרת בעתיד, ימות המשיח. אומנם ייתכן שהם מעידים על מערכת רעיונית הרואה בימות המשיח חלק מאחרית הימים.¹⁰

ואולם ברור שהדעה הרווחת בתקופת חז"ל הבחינה בין ימות המשיח ובין אחרית הימים: ימות המשיח קודמים לעולם הבא. במקומות רבים בספרות חז"ל זמנו המלא של היקום נחלק לכמה תקופות: תחילה "העולם הזה", אחר כך "ימות המשיח" ולבסוף "העולם הבא" (או "עתיד לבא"), וראה לדוגמה ספרי דברים לד, עמ' 62; מז, עמ' 104; שנב, עמ' 410; רות רבה ה יד, ומדרש תהלים פא ג. על פי מקורות אלו ימות המשיח קודמים לעולם הבא.¹¹

ביטוי מובהק להבחנה ברורה בין שתי התקופות האלה בא בדברי ר' יוחנן בסנהדרין צט ע"א, "כל הנביאים כולם לא נתנבאו אלא לימות המשיח אבל לעולם הבא עין לא ראתה" (ישעיהו סד ג). עוד מימרא מפורסמת באה שם צו ע"ב: "לאחר ארבעת אלפים ומאתים ותשעים ואחת שנים לבריאתו של עולם העולם יתום, מהן מלחמות תנינים, מהן מלחמות גוג ומגוג, ושאר ימות המשיח, ואין הקב"ה מחדש את עולמו אלא לאחר שבעת אלפים שנה". כלומר, ימות המשיח יבואו לפני בריאת העולם החדש.

ראוי לציין גם במימרות על אורך ימות המשיח הבאות בשתי ברייתות בסנהדרין צט ע"א ובמקבילותיהן, פסיקתא רבתי א, מהדורת מ' איש-שלום ד ע"א-ע"ב (מהדורת האן,

8 בסמוך נביא כמה וכמה מקורות חז"ל שעניינם הקשר בין ביאת המשיח ובין מלחמת גוג. ואולם כדבר בהערה הקודמת, אם אין הדבר כתוב במפורש, אין כל הכרח להסיק שמקורות אלו עוסקים באחרית הימים. אפשר לשער מערכת רעיונית הרואה במלחמת גוג חלק מימות המשיח בלא קשר לאחרית הימים (ועיין על זה להלן). מסורת כזאת באה כבירור במימרת רב חנן בר תחליפא בסנהדרין צו ע"ב, שעניינה גוג והמשיח והעולם שיתחדש לאחר ימיהם.

9 קשר בין המשיח ובין תחיית המתים בא, לדוגמה, בספרי דברים לד, מהדורת פינקלשטיין עמ' 62, בבראשית רבה עד א, מהדורת תיאודור ואלבק עמ' 857 ואילך (וש"ג) ובירושלמי כלאים פ"ט ה"ד, לב ע"ב. קשה לדעת אם במקורות אלו תקופת המשיח נחשבת לאחרית הימים. מסורות הקשורות את תחיית המתים לימות המשיח ולעומתן מסורות הקשורות אותה לעולם הבא הניעו את מחבר סדר אליהו רבה (ג, מהדורת מ' איש-שלום עמ' 14) לשלבן ולדבר על שתי תחיית המתים, "בין לימות המשיח בין לעולם הבא", וראה מה שכתב אלבק בפירושו לבראשית רבה, עמ' 858.

10 ראוי לחדד את השוני המהותי בין שתי האפשרויות האלה. הראשונה מניחה שהמקורות מבחינים בין שתי תקופות של גאולה – ביאת המשיח ואחרית הימים – ושמהאורעות מסוימים שייכים לתקופה אחת ואחרים לתקופה האחרת. אין ספק שבמקצת המקורות הנחה זו מוקשית. לפי האפשרות השנייה אין הבחנה כזאת בין שתי תקופות הגאולה.

11 סמית' (לעיל, הע' 7) טוענה בדבריו שהגישה הרווחת בספרות חז"ל אינה מבחינה בין "ימות המשיח" ובין "העולם הבא" (עמ' 68).

פרנקפורט תש"ס, עמ' טו ואילך), מדרש תהלים צ יז, מהדורת כוכר, עמ' 393, ותנחומא עקב ז.¹² במדרש תנחומא, בהמשך הקטע, כתוב במפורש "ואחר ימות המשיח בא העולם הבא והקב"ה מופיע בכבודו... באותה שעה רואין ישראל את הקב"ה בכבודו שנאמר 'כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון'" (ישעיהו נב ח).

סכמה זו של תקופת המשיח הקודמת לעולם הבא אינה ייחודית לספרות חז"ל, והיא מובאת אף בכמה ספרים חיצוניים של סוף תקופת בית שני, בעזרא הרביעי ז' כ"ו-מ"ד, בברוך השני פרקים ל"ו-מ' ובברית החדשה, בחזון יוחנן פרקים כ"כ-א.¹³

הסכימה של הגאולה ב"סדר עולם"

אין ספק שכך הבין גם בעל סדר עולם את מאורעות העתיד: קודם יבוא המשיח, ואחר כך ייגמר העולם הזה ויתחיל העולם הבא. בעל סדר עולם מדבר על ביאתו הכפולה של אליהו, בימות המשיח ובימות גוג, ועל גניזת אליהו בין שני המועדים האלה. לשיטתו, מלחמת גוג בוודאי אינה חלק מימות המשיח, שהרי אילו כך היתה, לא היה מקום לומר שאחרי ביאת המשיח ולפני ביאת גוג ייגנו אליהו בפעם השנייה. בעל סדר עולם, כקטעים רבים במקורות קדומים אחרים (ראה בסמוך), רואה במלחמת גוג מאורע ממאורעות אחרית הימים, והוא קובע שאליהו יבוא פעם אחת בתקופת ימות המשיח ושוב יבוא בתחילתה של תקופת אחרית הימים.

בעל סדר עולם מבחין אפוא בין ימות המשיח לאחרית הימים, ואת מלחמת גוג הוא משייך לאחרית הימים ולא לימות המשיח. בספרות חז"ל, כצפוי, אין תמימות דעים באשר לזמנה של מלחמת גוג. מקורות רבים גורסים שימות המשיח וימות גוג הם שתי תקופות שונות זו מזו: מכילתא דרבי ישמעאל ויסע ד, מהדורת הורוביץ ורביץ עמ' 169; ה, עמ' 170; מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי לשמות טז כה, מהדורת אפשטיין ומלמד עמ' 113;

12 רוב המקורות האלה אינם מזכירים את העולם הבא, ולפיכך היה אפשר להציע שאחרי ימות המשיח העולם ישמר כליל, ואולם ברור שלא זו הכוונה, וראה את הציטוט ממדרש תנחומא המובא בסמוך. מעניין ההבדל בין דעותיהם של התנאים העוסקים בשאלת אורך ימות המשיח ובין דעותיהם של האמוראים העוסקים בשאלה הזאת. בברייתא הראשונה בסנהדרין צט ע"א נזכרות ארבעים שנה, שבעים שנה ושלשה דורות, ובברייתא השנייה נזכרות ארבעים שנה, ארבע מאות שנה ו-365 שנה. לפי כל הדעות האלה, ימות המשיח הם פרק זמן מצומצם למדי לעומת ימות העולם. דעות האמוראים שבסוגיא שונות בהחלט: האחד אומר שבעת אלפי שנה, האחר אומר מברית העולם עד עכשיו ואילו השלישי אומר מימי נח עד עכשיו. תחושת התנאים היא שתקופת המשיח מוגבלת ולאחריה יבוא הסוף המוחלט, ואילו אצל האמוראים תחושה זו מעומעמת במקצת. והשווה גם אל פרקי הוהן המיוחדים לתנאים במקבילות שבפסיקתא רבתי ובמדרש תהלים.

13 מקובל לשייך את שלושת הספרים האלה לסוף תקופת בית שני, ואילו ספר חנוך (המוזכר לעיל בהערה 7), הרואה במשיח חלק מהעתיד האסכטולוגי, נחשב קדום יותר.

שבת קיח ע"א;¹⁴ ספרי דברים פ"ט שמג, עמ' 398;¹⁵ ירושלמי ברכות פ"ב ה"ג, ד ע"ד; מגילה פ"ב ה"א, עג ע"א; ויקרא רבה ל ה, מהדורת מרגליות עמ' תשא; פסיקתא דרב כהנא, ולקחתם, מהדורת מנדלבוים עמ' 410; פסיקתא רבתי לז, קסג ע"א.¹⁶ בייחוד ראוי לתת את הדעת לקטע בבראשית רבה פח ה, עמ' 1083, שהוא מקבילה רעיונית מדויקת לדברי סדר עולם: שתי ישועות תבואנה לישראל בעתיד, "אחת לימות המשיח ואחת לימות גוג".¹⁷ ואולם מקורות אחרים רואים במשיח את מנהיג העם במלחמה נגד גוג ראה: ויקרא רבה טו ו, עמ' קפד; שיר השירים רבה ד ח ג; תנחומא וארא טז; שם תזריע ח; סנהדרין צד ע"א, צו ע"ב; ועבודה זרה ג ע"ב.¹⁸

מלחמת גוג, שתתחולל אחרי ימות המשיח ותפתח את תקופת אחרית הימים, מופיעה בחזון יוחנן כ' ח', הכותב שאחרי אלף שנים של מלכות המשיח יילחם גוג עם ישראל ומיד אחרי תבוסתו והשמדתו יבוא הקץ על העולם הזה ויבראו שמים חדשים וארץ חדשה. כל הפרטים בתיאור זה באים בספרות חז"ל, אך אין בה הצגת תכנית כללית של המאורעות של עתיד, ואילו חזון יוחנן מציג תכנית כזו.

14 שני הקטעים במכילתא דרבי ישמעאל, הקטע במכילתא דרבי שמעון בן יוחאי והקטע בכבלי שבת מקבילים. נזכרים בהם שלושה מאורעות: הסדר בפרשה ד' של מכילתא דרבי ישמעאל הוא גוג, משיח ויום דין הגדול, וכך גם במכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, אולם בפרשה ה' של מכילתא דרבי ישמעאל הסדר הוא משיח, גוג ויום דין הגדול (כך בדפוסים ובמקצת כתבי היד). בציטוטי המכילתא דרבי ישמעאל בלקח טוב (שמות טז כה, מהדורת בובר עמ' 111) ובשכל טוב (שמות טז כה, מהדורת בובר עמ' 244), הנראים שייכים לפרשה ד', הסדר הוא חבלו של משיח, גוג ויום דין הגדול. במקבילה בשבת הסדר הוא משיח, יום הדין של גיהנום ומלחמת גוג, וראה בהערה הבאה.

15 בספרי כתוב "ארבע הופעות... שלישית לימות גוג... רביעית לימות המשיח", ומכאן שימות גוג הם לפני ימות המשיח. גירסה אחרת באה במדרש הגדול לדברים לג ב (מהדורת ש' פיש, ירושלים תשל"ה, עמ' תשנ) ובלקח טוב לדברים לג ב (עמ' 124): "שלישית זו שלאדום... רביעית שלגוג" (כך על פי מדרש הגדול, ובשינויים בלקח טוב). ציטוטים אלו מקורם, כנראה, במכילתא לדברים ולא בספרי דברים. (הופמן כלל קטע זה במדרש תנאים בין "מה שנמצא בספרי"). מנחם כהנא הראה שבעלי מדרש הגדול ומדרש לקח טוב השתמשו בעיקר במכילתא לדברים לפרשיות האזינו וזאת הברכה, וזאת מוסברות ההתאמות הרכות ביניהם בשתי פרשיות אלו – ראה מאמרו "דפים מן המכילתא לדברים פרשות האזינו וזאת הברכה", תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 168 ואילך ועמ' 175 ואילך. קשה להכריע איהו נוסח מקורי יותר, נוסח המכילתא לדברים או נוסח ספרי דברים, ובוודאי אין לעיין בשאלה זו אלא במסגרת דיון כללי בקשר שבין החלקים האגדיים של ספרי דברים ובין החלקים האגדיים של המכילתא לדברים. ואולם אפשר לראות כאן חוסר יציבות ברורה בנושאים האלה.

16 הקטעים בירושלמי ברכות ומגילה, בויקרא רבה, בפסיקתא דרב כהנא ובפסיקתא רבתי מקבילים, ויש הברלים בין הקטעים המקבילים שנגיינם סדר המאורעות; וראה את הערת מרגליות בויקרא רבה שם.

17 הגירסאות "לעתיד לבוא" ו"לעולם הבא" הבאות בכמה כתבי יד ואצל כמה ראשונים (ראה מ"מ כשה, הגדה שלמה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 91) משניות הן.

18 וראה מה שהביא תנןן אלבק בפירושו לבראשית רבה, עמ' 1082 ואילך.

עניין אחד בחיזוי העתיד הזה, שמלחמת גוג היא תחילתה של אחרית הימים, בא בשיר השירים זוטא א יג (מהדורת בובר עמ' 14 = אגדת שיר השירים, מהדורת שכטר עמ' 17 ואילך): "ד"א 'צדור המור', זו הפסקה שהמקום מפסיק בין מלחמת גוג ומגוג לתחית המתים". כוונת הדברים ברורה: תחילה יבוא העולם הזה אל קצו על ידי מלחמת גוג הנוראות, אחר כך תהיה הפסקה ואז יתחיל העולם החדש ועימו תחיית המתים.

גוג ואליהו ב"סדר עולם"

בעל סדר עולם מדגיש שאליהו ישוב עם בואו של גוג במלחמה הגדולה לפני תחילת העולם הבא ולא בעולם הבא עצמו.¹⁹ לא מצאתי בספרות חז"ל עוד מקור המקשר בין בואו של גוג לבואו של אליהו,²⁰ אך נראה שמסורת זו עתיקה והיא נשענת על הקשר של גוג ואליהו לבואו של יום ה'.²¹

בכמה ספרי נביאים "יום ה'" מוזכר לעניין אחרית הימים. חשובים במיוחד פסוק כ"ג במלאכי ג', "הנה אנכי שלח לכם את אֵלֶיה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא", ופסוקים א'–ג' בזכריה י"ד, "הנה יום בא לה' וְחָלַק שְׁלֵלָךְ בְּקִרְבְּךָ... ויצא ה' ונלחם בגוים ההם". יום זה, שה' יילחם בו באויביו ובאויבי ישראל, הוא תחילת הקץ של העולם שלנו.

דברי מלאכי בפסוק זה הם היסוד המקראי למסורות על שובו של אליהו בעתיד, שכן נאמר בהם במפורש שאליהו יבוא לפני בוא יום ה'. הפסוקים בזכריה מדברים על מלחמה גדולה בעתיד בין ה' לגוים. גוג אינו מוזכר בזכריה, אך כיוון שהיה לאב-טיפוס של מנהיג הגוים שיבואו להילחם בישראל באחרית הימים, ברור שמסורת מדרשית היו עשויות להסביר שפסוקים אלו מתייחסים למלחמת גוג, ואכן מסורות כאלה רגילות בספרות חז"ל (ראה: ספרי במדבר פ"ט, עו, מהדורת הורוביץ עמ' 70; מדרש תנאים לדברים לב לד, מהדורת הופמן עמ' 200; ויקרא רבה כז יא, עמ' תרמו ואילך).²²

19 ככוונתי להבחין בין כמה שלבים באחרית הימים, בין המלחמה הגדולה בתחילתה ובין הגאולה והישועה שלאחריה, "העולם הבא", וראה להלן בהערה 42.

20 ראה את המסורת הבאה במדרש חדש על התורה (J. Mann & I. Sonne, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, 2, Cincinnati 1966, עמ' עז), שאולי רומזת לקשר כלשהו בין גוג ובין אליהו, אך גם משיח יש בה.

21 זו הסיבה שאין מלחמת גוג והעולם הבא נזכרים יחד (ראה לעיל בהערה 19): יום בוא ה' הוא תחילת אחרית הימים לפני העולם הבא, ומלחמת גוג תסתיים לפני העולם הבא.

22 ישם אף לב למסורת חז"ל המדגישות שה' עצמו הוא שיילחם בגוג. מלחמה זו נחשבת מלחמה קוסמית ובה יבוא ה' עצמו ("יום בא לה'") כדי לנצח את גוג. וראה: ויקרא רבה כז יא, עמ' תרמו; אסתר רבה, פתיחתא, ד; מדרש תהלים יז, עמ' 133.

המסורת בסדר עולם שאליהו יראה כאשר יבוא גוג התהווה אפוא מתוך עיון במכלול הפסוקים העוסקים ביום ה' באחרית הימים: בואו של אליהו כרוך בבוא יום ה', וביום שיבוא ה' תהיה מלחמת גוג. קשר משולש זה בין בואו של ה', בין שובו של אליהו ובין המלחמה האחרונה נגד אומות העולם, מתבטא יפה בתחומא משפטיים יח:

וכן הוא עושה לעתיד, נפרע מן השרים של אומות העולם תחלה ואח"כ על מלכי האומות, שנא' "והיה ביום ההוא יפקד ה' על צבא המרום במרום ועל מלכי האדמה על האדמה" (ישעיהו כד כא). אמר להם הקב"ה לישראל, בעולם הזה מלאך הייתי שלח להבריא מפניכם א"ה (= אומות העולם), אבל לעתיד אני מנהיג אתכם ואליהו אני משלח לפניכם, שנאמר "הנה אנכי שלח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא" (מלאכי ג כג).²³

כבר הודגש כמה וכמה פעמים חוסר היציבות בנושאים אלו, והוא המסביר את המסורת השנייה על שובו של אליהו, המובאת בסדר עולם: בואו של אליהו בימות המשיח. בתנ"ך עצמו שובו של אליהו קשור ליום ה', ובדברי התנ"ך על "יום בוא ה'" אין מנהיג משיח. ברם, היתה דעה שקשרה בין בואה של דמות משיחית ובין "יום" זה של אחרית הימים,²⁴ ובעיני בעליה בואו של אליהו היה קשור בוודאי לבוא המשיח באחרית הימים. ראוי אפוא לשער שכאשר הדמות המשיחית נחשבת לא שייכת לתקופת אחרית הימים אלא לתקופה שונה ומיוחדת משלה, ימות המשיח, יישמר הקשר בינה לאליהו, ואליהו יקדים את המשיח בדומה לאליהו המקדים את יום בוא ה' שבספר מלאכי.²⁵ אופיים המשתנה של המושגים "אחרית הימים" ו"משיח" מסביר בנקל את קיומן של שתי ציפיות נבדלות לשובו של אליהו, ואולי יותר משתיים.²⁶

ביטוי מפורש לקשר שראו חז"ל בין בוא המשיח ובין "יום ה'" בא בשבת קיח ע"א. שם מבואר שפסוק כ"ג במלאכי ג', המבשר שאליהו יבוא לפני יום ה', עוסק בחבלי המשיח, אף על פי שבאותו הפרק במלאכי לא נזכרת כל דמות משיחית. מסורת זו היא

23 ראה גם דברים רבה ג יז, המדבר על שובו של אליהו (וגם משה), כאשר יקום ה' את נקמתו באומות העולם לעתיד לבוא.

24 ראה לעיל, הע' 7.

25 למביא בחשבון את תהליך התפתחות המסורת ברור שלדעת בעל סדר עולם אליהו יקדים את המשיח, אף על פי שלשונו "ובשנה השנית לאחזיהו ניגנו אליהו ואינו נראה עד שיבוא משיח וכימות המשיח נראה וניגנו שינית" אינה אומרת זאת במפורש. והשווה אל דברי גרינסטון, הכותב שלדעת סדר עולם, המשיח יקדים את אליהו – J.H. Greenstone, *The Messiah Idea in Jewish History*, Philadelphia 1906, pp. 315-316.

26 כבר ורמש, בדבריו הקצרים והקולעים, התייחס להתפתחותן של המסורות הכפולות האלה – ראה: G. Vermes, *Jesus the Jew: A Historian's Reading of the Gospel*, New York 1973, pp. 94-95.

אפוא ראה לקשר קדום מאוד בין רעיון שובו של אליהו ובין ביאת המשיח, והיא תומכת גם במסקנה שהקשר הזה צמח מתוך זיהויו של יום ה' עם ימות המשיח.

בעל סדר עולם (או מקורו), כנראה, הכיר את המסורת שבואו של אליהו קשור לביאת המשיח ואת המסורת שבואו קשור ליום ה', ואת שתיהן שילב ברעיונותיו הכלליים על הגאולה באחרית הימים. כך עלה לו שאליהו יבוא פעמיים.²⁷

מקורות חיצוניים על בואו הכפול של אליהו

לא מצאתי בספרות חז"ל עוד מקום המדבר על ביאתו הכפולה של אליהו, ואולם היא באה בחיבור האפוקליפסה של אליהו,²⁸ שבו חנוך ואליהו יבואו פעמיים מן השמים בימי בן הבליעל שישקר לאנשים שהוא המשיח אך יהרוג את הצדיקים.²⁹ בפעם הראשונה כשיתגלה בן הבליעל הם ילחמו בו, יהרגו בידי, יקומו לתחייה ויעלמו מן העלילה. אחר כך, לאחר שה' עצמו יילחם ברשעים וידון את הפושעים בשמים ובארץ, יבוא שוב אליהו וחנוך והפעם הם יהרגו את בן הבליעל. החוקרים חלוקים בשאלה אם עיקר החיבור הזה הוא ממקור יהודי אלא שבמהלך מסירתו ניתוספו לו פרטים נוצריים מובהקים, או שמא כולו נוצרי.³⁰

27 אלבק בפירושו לבראשית רבה (עמ' 858) מסופק אם הגירסה בסדר עולם, המספרת שאליהו יבוא פעמיים, נכונה. דברי רטנר (עמ' 71 הע' יג) שאלבק מצוין אליהם הטעו אותו במקצת. רטנר כותב שבואו של אליהו בימי המשיח חסר בילקוט, כ"י אוקספורד וכ"י מינכן. הוא צודק בנוגע לילקוט שמעוני ולכ"י אוקספורד, ששניהם בני מסורת נוסח אחת ולפיכך נחשבים עד עצמאית אחר, אך גירסת כ"י מינכן זהה לגירסת במהדורה. גם דפוס קושטא וכ"י פריס אינם יודעים על בואו הכפול של אליהו. ברם, כל הנוסחים המשמיטים את הביאה הכפולה (ילקוט שמעוני, כ"י אוקספורד, דפוס קושטא וכ"י פריס) הם נוסחים מעובדים, ואין ספק שבנוסח סדר עולם המקורי נגנו אליהו פעמיים ובא פעמיים. לעצם התפתחותה של המסורת שאליהו בא פעמיים ראה את דברי אלבק עצמו (שם) על התפתחותה של מסורת שתי תחיות המתים וכן עיין בדברי לעיל, הע' 9.

28 ראה: O.S. Wintermute (ed. & trans.), "Apocalypse of Elijah", *The Old Testament Pseudepigrapha*, I: Apocalyptic Literature and Testaments, ed. J.H. Charlesworth, Garden City, New York 1983, pp. 721-753; A. Pietersma et al. (ed.), *The Apocalypse of Elijah* (SBLTT, XIX; PS, IX), Chico, California 1981.

29 על הקשר בין חנוך ואליהו בספרות האפוקליפטית ראה בספרי המחבר בתחילת המאמר, בנספח ב לפרק יז, הע' 60.

30 ראה את סיכומי השיטות אצל באוקהם (R.J. Bauckham), "Enoch and Elijah in the Coptic: (Apocalypse of Elijah)", *Studia Patristica* 16 (Texte und Untersuchungen, CXXIX), Berlin 1985, pp. 69-76. פרנקפורטר מודגיש את היסודות המצריים ואת השפעתם של חיבורים ומסורות מצריים לא-נוצריים בחיבור האפוקליפסה של אליהו, אך מסכים שיש בו מסורות יהודיות קדומות – ראה: D. Frankfurter, *Elijah in Upper Egypt*, Minneapolis 1993. *The Apocalypse of Elijah and Early Egyptian Christianity*.

דומה שהצדק עם באוקהם (ראה בהערה 30), הרואה מוטיב נוצרי מובהק רק בהירגתם של אליהו וחנן ובהחייאתם מחדש. אין ספק שהקירבה הרעיונית בעניינים מסוימים בין סדר עולם ובין האפוקליפסה של אליהו (אף על פי שבעניינים אחרים הם שונים לחלוטין זה מזה, ואף שהמסגרות הספרותיות שלהם נבדלות כל כך זו מזו) מחזקת את טענתו של באוקהם. בשני החיבורים אליהו יבוא פעמיים וכשניהם בואו בשנית קשור למלחמתו של ה' עצמו נגד התגלמות הרע באדם.

היחס לנצרות

לא מכבר טענו כמה חוקרים שהמסורת שאליהו יקדים את המשיח נכנסה ליהדות מן הנצרות.³¹ לדעתם, בתפיסה היהודית הקדומה שלפני תחילת הנצרות נקשר שובו של אליהו רק לאחרית הימים: הוא יהיה הנביא האסקטולוגי הבא ויאמר לעם לחזור אל ה' לפני יום ה'. בברית החדשה מסופר שאמרו על יוחנן המטביל שהוא הנביא האסקטולוגי הקורא לעם לשוב אל ה'. כלומר, רבים חשבו שיוחנן הוא אליהו הנביא. ברם, כמרוצת השנים נתהוותה הדעה שתפקידו של יוחנן היה לבשר את בואו של ישו ולא את בוא ה'. אמנם עדיין חשבו שיוחנן הוא אליהו הנביא, אך בעקבות השינוי שחל בהבנת תפקידו של יוחנן שונתה גם הבנת מהות תפקידו של אליהו עצמו. מעתה הלכה והתפתחה הדעה שיעודו של אליהו לבוא לפני המשיח ולבשר את בואו.

שיחזור זה אין לקבלו.³² לא הגיוני שהתפתחות כזאת חלה בנצרות הקדומה, ורוחק להניח שראיית יוחנן כמבשר המשיח יצרה יש מאין את המסורת שאליהו הוא המבשר של המשיח. רק אם מסורת כזאת כבר נודעה ביהדות הקדומה אפשר להבין את התפתחות דמותו של יוחנן ממבשר ה' למבשר המשיח בנצרות הקדומה. ועוד זאת. אף על פי שאין עדות יהודית מפורשת מן הימים שלפני תחילת הספירה הקושרת את אליהו למשיח,³³

31 ראה את רשימתם במאמרי "אליהו ומשיח", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ג), עמ' 491 הע' 2, והוסף: M. Ohler, "The Expectation of Elijah and the Presence of the Kingdom of God", *JBL* 118 (1999), pp. 463-464.

32 וכך סיכם מרקוס – ראה: J. Marcus, "Mark 9,11-13: 'As It Has Been Written'", *ZNW* 80 (1989), p. 42.

33 ראוי לתת את הדעת לעדות החשובה של הברכה הנאמרת אחרי קריאת ההפטרה. בנוסח המקובל בימינו, שכבר מופיע במסכת סופרים פ"ג הי"ב, מהדורת היגר עמ' 247, הברכה השלישית פותחת במילים "שמחינו ה' אלהינו באליהו הנביא עבדך ובמלכות בית דוד משיחך במהרה יבא ויגל לבנו". (נוסח אחר שלה, הדומה מאוד לברכת "את צמח דוד" של העמידה, בא בסדר רב עמרם גאון מהדורת גולדשמידט, עמ' עח, בסדר רב סעדיה גאון, עמ' שסז, ובסדר התפילות של הרמב"ם הכלול בחיבורו משנה תורה.) אמנם אליהו לא נזכר כאן כמבשר המשיח, אך בואו בוודאי קשור בבוא המשיח, ואין קודם לו. לדעת חוקרים רבים, ברכות אלו, ובכללן הנוסח שבמסכת סופרים, התהוו שנים רבות לפני

ריבוי של עדויות כאלה בספרות חז"ל מלמד שאמונה זו נפוצה אז מאוד, ומסורת שהיא נוצרית במקורה בוודאי לא היתה מעמיקה כל כך לחדור מהר לתודעתם של היהודים בתקופת חז"ל, ושמא לא היתה חודרת אליה כלל.³⁴

חורבן בית שני, וראה מה שכתב י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 144, ומה שציין בהערה 29. (היינמן מביא בהערותיו את הצעת אפטוביצר שהמשך הברכה, "על כסאו לא ישב זר", מתכוון אל מלכי בית חשמונאי ומתריס נגדם, אך קשה לי לראות במשפט זה את מלכי בית חשמונאי ולא את מלכי בית הורדוס, אם אמנם משפט זה נועד למטרה היסטורית מסוימת.) לעניין זה יוער שחסרונו של מקורות מתקופת בית שני המקשרים בין אליהו ובין המשיח אין בו להפתיע. רבים כבר ציינו שלא הרבה מקורות יהודיים מתקופת בית שני עסקו בימות המשיח, ואילו ספרות חז"ל, רבת המסורות על המשיח ועל ימות המשיח, נערכה כולה אחרי תחילת הספירה המקובלת, אך יש בה חומר רב שמקורו לפני החורבן. כשאלה מתודולוגית זו, שהיא חשובה מאוד, כבר דנו רבים וטובים. ברור שמסורות רבות בספרות חז"ל נוצרו בתקופת חז"ל, אך ברור גם שבאות בה מסורות שנוצרו זמן רב לפני עריכתן הסופית.

לדיון מפורט יותר בעניין זה בלוויית המקורות הנוגעים לו שהובאו מספרות חז"ל ומחוצה לה ראה במאמרי (לעיל, הע' 31), עמ' 491 ואילך. נוסף על המקורות מספרות חז"ל הקושרים את בוא אליהו לבוא המשיח, שאני מביא במאמרי, ראה את הקטע בשבת ק"ח ע"א (שהובא לעיל), הגורס שפסוק כ"ג במלאכי ג' עוסק בביאת המשיח.

אליהו בתש"ח - נתן אלתרמן

ב"טור השביעי" תיאר נתן אלתרמן את "לילו של אליהו הנביא" ב"סדר של פסח ביחידה קרבית בתש"ח".

השיר מספר על בואו של אליהו לפלוגה השרויה בסערת המלחמה:

ברקיע גבוה של ליל מלחמה
הירח יבער. ואדמה עין היין.
והסב שהזקן עם זקנת האומה
ימצא כעומד על ערשה זה הליל.

אך לא רק סדר של פסח הוא זה. כנוכח ידוע כבריתות מילה, אליהו של השיר נאמן גם לתפקיד זה, ועומד על ערש: אך לא ערש של אחד הילדים, אלא ערשה של האומה בכבודה ובעצמה.

בזקנתו אליהו אינו מודע לשינויים המתחוללים בעגה הצבאית החדשה, שפה זה מקרוב באה:

וילחש או הסב: בין מס'מם ומס'כף
לא אבחינה... שאו לקדמון שכמוני...
אבל צור ישראל, המם אב לבניו,
יברך את חגכם עלי לחם העוני.

אך כמי ששמר בקנאות על נצח ישראל הוא מעניק ברכה ל"רד" הנולד:

יברך את שולחן הסעודה התמה,
יברך כל פלוגה, אם חונה או ניידת,
יברך את הכוח הקם לאומה,
שעם חג ראשיתה
בשנית היא נולדת.

כמו בסדר רגיל הגיעה העת לסגור את הדלת אחרי שאליהו יצא, אך בתש"ח זוהי דלת צבאית:

או תפול דומיה, וינעו הסב
ויצא וחמק אל מעבר לודי,
מול ירח בוער... ואט אט אחריו
את השער יסגור המם צדי.

אליהו מבשר הגאולה מתוודע לתחיית האומה. המבשר היה למבושר!

* נ' אלתרמן, הטור השביעי, הקיבוץ המאוחד 1962, עמ' 137.